अवप्राप्तु तेषु उत्तरप्रागस्त्रं बाध्यते इति विवेकः। एतद्वचनाहुसारेण यस्य संक्रमणस्य यस्मिन् भागेऽनुष्ठानं तस्मिन्नेव भागे व्यवस्थिता नाड्यः पुण्याः दैण्यस्थिताः पुण्यतराः अत्यन्तसंस्थिताः पुण्यतमा द्रष्टव्याः। यदा रात्रौ भानोः संक्रमणं भवति तदा तस्या रात्रेः पूर्वस्या उत्तरस्या वा दिनस्यार्द्धप्रहरद्वयं स्नानदानयोः पुण्यम्। कुत्र पूर्वदिनं कुत्र परदिनमिति विचिकित्सायां तदुभयमर्द्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते। अर्द्धं रात्रेः अर्द्धरात्रः, द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य प्रथमघटिकेत्येवं घटिकाद्वययुक्तः कालस्तस्मादर्द्धरात्रादधः संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नोपरितने प्रहरद्वये क्रियाकार्या। अर्द्धरात्रादूर्द्धं संक्रमणे सति उत्तरकालीनादुदयादूर्द्धं प्रहरद्वयं पुण्यं पूर्वेऽर्द्धरात्रे घटिकाद्वये संक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं तत्पुण्यम्। तदुक्तं भविष्योत्तरे "संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्भागाः पूर्वपश्चिमाः। संक्रान्तिकालो विज्ञेयस्तत्र स्नानादिकं चरेत्" इति। अत्रेदं व्यवस्था। अर्द्धरात्रे यदा षड्यीतिसदानीमेतद्वचनानुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्यत्वात् यद्यपीच्छितो विकल्पः प्राप्नोति। तथाप्युत्तरदिने घटिकाप्रतिपादकप्रातिस्विकवचनानुपङ्गाभावात्तमेवानुष्ठातव्यम्। विष्णुपदीविष्णुपदेषु च प्रातिस्विकवचनं न नियामकम्, तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः शब्देन प्रायस्त्रप्रतिपादकत्वात्। प्रकृतं वचनं पूर्वोत्तरदिने शब्देन विधत्ते। तस्मात् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन् वा स्वेच्छयानुष्ठानमिति विकल्प्यते। अयनयोरस्तु प्रकारान्तरं वक्ष्यते। अयनव्यतिरिक्तान्तु दक्षं संक्रान्तिषु षड्भरात्रादूर्द्धं प्रकृतास्तु परेद्युरनुष्ठानमिलतापि नास्ति सन्देहः। षड्यीत्यास्तु प्रकृतवचनेन पूर्वेद्युरनुष्ठानं साधुम्। घटिकाप्रायस्त्रप्रतिपादकप्रातिस्विकवचनेन परेद्युः प्राप्नोति। अतः सन्देहे इति पूर्वेद्युरनुष्ठानमिति निर्णयो द्रष्टव्यः। कुतः "विष्णुपद्यां धनुर्मीनेऽधुकन्यासु वै तदा। पूर्वोत्तरगतं रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत्। पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः। अपराह्णे तु पञ्चैव प्रीते श्राद्धे च कर्मणि" इति स्मृतेः। यदा रात्रौ पूर्वभागगतं विष्णुपदी षड्यीतिसंक्रमणं भवेत्। तदा पूर्वेद्युरपराह्णे पञ्च नाड्यः पुण्याः उत्तरभागगते संक्रमणे परेद्युः पूर्वाह्णे पञ्च नाड्य पुण्याः। न चैवं सति प्रहरद्वयपुण्यत्वविरोध इति वाच्यम्। पञ्चनाडिकावचनेषु पुण्याधिक्यस्य विवक्षितत्वात्। अतः प्रहरद्वयवाक्यं पुण्यमात्राभिप्रायम्। एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते "अर्धपूर्वेऽर्द्धरात्रे तु षडशीतेऽप्ययनेऽपि च। भागार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्वे शर्वरीदले। अर्द्धरात्रे त्वपूर्वे दिवा पुण्यमभागतम्। संपूर्वे अयनोर्मध्यमतिरिक्ते परेऽहनि" इति। भास्करशब्देन सूर्ययुक्तं दिनमुच्यते। यद्वा भास्करशब्दो न सूर्ये रूढः किन्तु यौगिकः भासं करोतीति व्युत्पत्तिसम्भवात्। तथा च सूर्य इव भास्करशब्दो दिनेऽपि रूढः। तस्मादपि भासं प्रत्यधिकरणकारकत्वेन कर्तृत्वात्। भास्करे दिवसे विद्यमानं प्रहरचतुष्टयं तस्यार्द्धं प्रहरद्वयम् आदित्यास्तमयस्योपरितन आगामिसूर्योदयात् प्राचीनः कालो रात्रिः। उदयोपरि अस्तमयात् प्राचीनः कालो दिनम्। उदयास्तमयकालौ सन्निकृष्टतया प्रोक्ताभ्यां रात्रिदिवाभ्यां पृथगिलेखे। रेखामात्रस्यापि सर्वमण्डलांशस्य दृश्यमानतया दिवसान्तःपातित्वात्परे। सर्वथापि न रात्रौ तयोरन्तर्भावः। या च रात्रिस्त्रेधा भिद्यते मध्यमपश्चिमघटिकाद्वयात्मक एको भागस्तस्मात् पूर्वोत्तरौ द्वौ भागौ। तत्र पूर्वभागे संपूर्वेऽर्द्धरात्र इत्यनेन विवक्ष्यते तस्मिन् यदा संक्रान्तिसदानीं सूर्योदयसमये प्रत्यासन्नं यत् पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुण्यम्। अपूर्वे शर्वरीदल इत्यनेनार्द्धरात्रादनन्तरभावी रात्रिभागो विवक्षितः। पूर्वोत्तरदलयोरेकस्यापि घटिकाया अर्द्धरात्रकालार्द्धस्य पृथक् कृतत्वादसंपूर्णत्वं रवगन्तव्यम्। तस्मिन् घटिकाऽन्यूने परभागे यदा संक्रान्तिसदानीं भास्करोदये प्रत्यासन्नं दिनार्द्धं पुण्यम्। अयमेवार्थो द्वितीयश्लोके प्रपञ्च्यते। घटिकान्यूनमर्धमस्यूर्द्धं रात्रे पूर्वभागे यदा संक्रमणं भवति तदा यद्यपि दिवासंक्रमणमागतं तथापि तस्य दिवसस्य उत्तरार्द्धं पुण्यं यदा सम्पूर्णेऽर्द्धरात्रे घटिकाद्वयात्मके मिथुने संक्रमणं भवेत्तदानीं पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं श्रेयः। अतिरिक्ते परभागे संक्रान्तौ परेऽहनि पूर्वार्द्धं पुण्यम्। देवलोऽपि "आयनसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः। रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिने" इति। अयमर्थः। रात्रौ भानोः संक्रमणे विषुवद्भागे जाते सति संक्रमणस्यासन्नदिनार्द्धं पुण्यम्। पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यम्। अपरदा